

Michał Głuszkowski

Socjologia w badaniach dwujęzyczności

Wydawnictwo Naukowe
Uniwersytetu Mikołaja Kopernika

Michał Głuszkowski

Socjologia w badaniach dwujęzyczności

Wykorzystanie teorii socjologicznych
w badaniach nad bilingwizmem

WYDAWNICTWO NAUKOWE
UNIWERSYTETU MIKOŁAJA KOPERNIKA

Toruń 2013

Recenzent

Roman Laskowski

Opracowanie redakcyjne

Magdalena Szczepańska

Projekt okładki

Krzysztof Skrzypczyk

© Copyright by Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika
Toruń 2013

ISBN 978-83-231-2847-2

WYDAWNICTWO NAUKOWE UMK

ul. Gagarina 5, 87-100 Toruń

REDAKCJA: tel. (56) 611 42 95; fax (56) 611 47 05

e-mail: wydawnictwo@umk.pl

DYSTRYBUCJA: tel./fax (56) 611 42 38

e-mail: books@umk.pl

www.wydawnictwoumk.pl

DRUK: Wydawnictwo Naukowe UMK

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
--------------------	---

Rozdział I

Teoretyczne podstawy dla wykorzystania teorii socjologicznych w badaniach dwujęzyczności

1.1. Podstawowe pojęcia teorii kontaktów językowych Uriela Weinreicha ..	19
1.2. Czynniki powodujące zjawisko interferencji	19
1.3. Dwujęzyczność na poziomie jednostki i grupy	22
1.4. Socjologiczne i psychologiczne uwarunkowania bilingwizmu indywidualnego	23
1.5. Postulaty metodologiczne <i>Languages in contact</i> i zasygnalizowane problemy badawcze	70
1.6. Bezpośrednie inspiracje socjologiczne	75
1.7. Czynniki determinujące interferencję. Podsumowanie teorii Uriela Weinreicha	78

Rozdział II

Socjologiczne uzupełnienie teorii kontaktów językowych

2.1. Dyglosja	82
2.2. Dwujęzyczność i dwukulturowość. Kategoria pojęciowa pogranicza	96
2.3. Socjalizacja i jej znaczenie dla języka. Pojęcie grup pierwotnych i wtórnych. Znaczenie klasy szkolnej. Język prymarny i sekundarny	98
2.4. Teorie tożsamości osobowej i kulturowej oraz faz rozwoju osobowości społecznej	103
2.5. Kategoria teoretyczna roli społecznej. Genderowe przyczyny zróżnicowań językowych	110
2.6. Teoria racjonalnego wyboru	115
2.7. Pojęcie dysonansu poznawczego. Zjawisko anomii	117
2.8. Teorie zmiany społecznej a dwujęzyczność	121
2.9. Kod ograniczony i rozwinięty	125
2.10. Symboliczne znaczenie języka. Koncepcja przemocy symbolicznej Pierre'a Bourdieu i Jean-Claude'a Passerona	130
2.11. Ekologia językowa	133

Rozdział III**Teoria a praktyka. Przykłady zastosowania teorii socjologicznych
w badaniach dwujęzyczności**

3.1. Pierwsze badania dwujęzyczności a socjologia	136
3.2. Przegląd wybranych opracowań na temat dwujęzyczności pod kątem wykorzystania socjologii	140
Zakończenie	231
Социология в исследованиях билингвизма (Резюме)	239
Sociology in Bilingualism Research (Summary)	241
Bibliografia	243

WSTĘP

Znalezienie współczesnego językoznawcy, który nie zgadzałby się z tezą o społecznej naturze języka, byłoby niezmiernie trudne, a najprawdopodobniej niemożliwe. Lingwiści są świadomi socjologicznych aspektów funkcjonowania systemów językowych, jednak świadomość ta nie musi przekładać się na stosowaną w badaniach językoznawczych metodologię i przyjmowaną perspektywę opisu. Jeśli przedmiot badań stanowią zjawiska o charakterze regularnym, koncentracja na kwestiach systemowych jest najzupełniej naturalna. Zetknięcie badacza z nieregularnością rodzi pytanie o przyczyny odstępstw od norm. Do takich nietypowych sytuacji dochodzi m.in. w wyniku kontaktu językowego, dla którego, podobnie jak dla zjawiska dwujęzyczności, nieregularność jest stanem normalnym. Nawet jeśli badacz bilingwizmu chciałby utrzymać swoje analizy w ramach językoznawstwa wewnętrznego, jest on zmuszony choćby do pobieżnego przedstawienia społecznego kontekstu opisywanej sytuacji językowej i zjawisk zachodzących na poziomie fonetyki, morfologii, składni czy leksyki.

Analizom systemu językowego w sytuacji kontaktu często towarzyszy odwołanie do danych historycznych, społeczno-ekonomicznych lub politycznych, choć nie zawsze ma ono charakter systematyczny. Tematem niniejszej pracy jest wykorzystanie teorii socjologicznych w badaniach nad dwujęzycznością, przy czym autor jest zwolennikiem szerokiego definiowania zakresu badawczego socjologii jako dyscypliny naukowej. Potraktowanie socjologii jako nauki o społeczeństwie i zachodzących w nim procesach sprawia, że do jej subdyscyplin zaliczają się praktycznie wszelkie nauki humanistyczne uzupełnione o określenie „społeczna” – historia społeczna, ekonomia społeczna, polityka społeczna, antropologia społeczna...

Przekonanie o potrzebie zastosowania perspektywy socjologicznej, a także wykorzystania znanych z socjologii narzędzi, metod i tech-

nik wynika z analizy ponad tysiąca opracowań na temat bilingwizmu oraz z własnego doświadczenia badawczego autora. Badania prowadzone na pograniczu różnych dyscyplin naukowych pociągają za sobą wiele problemów. Pierwszy z nich wiąże się z koniecznością opanowania interdyscyplinarnego warsztatu, który wymaga znajomości nie tylko metodologii każdej z nauk z osobna, ale również umiejętności ich połączenia. Kolejne trudności wynikają z potrzeby określenia punktu wyjścia dla prowadzonych przez badacza rozważań. Badania mogą być zorientowane na wyjaśnienie językowych środków odzwierciedlenia relacji społecznych, jak również polegać na znalezieniu socjologicznych uwarunkowań poszczególnych zjawisk na którymkolwiek z poziomów języka. Pojawia się wówczas problem rozłożenia akcentów – jak dokładnie zostanie opisana struktura języka w analizie prowadzonej z perspektywy socjologicznej i do jakiego stopnia zostaną uwzględnione społeczne aspekty zjawisk językowych. Najczęściej okazuje się, że analizy prowadzone z perspektywy socjologicznej nie wnikają głębiej w materię językową i kończą się na poziomie pragmatyki i stylistyki, natomiast badacze analizujący strukturę znajdujących się w kontakcie języków ograniczają się do przedstawienia zarysu sytuacji społecznej, w której ten kontakt się dokonuje. Mimo to prowadzono badania, zarówno socjologiczne, jak i lingwistyczne, w których zostały wykazane bezpośrednie powiązania pomiędzy zjawiskami językowymi i społecznymi w warunkach bilingwizmu, np. analizy zależności między strukturą zatrudnienia i rozpowszechnieniem odchyleń od norm w fonetyce języka mniejszości w dwujęzycznej społeczności imigrantów. Jednym z celów autora było zwrócenie uwagi badaczy bilingwizmu na socjologiczne uwarunkowania zjawisk systemowych oraz na potrzebę równoległego i systematycznego zastosowania metodologii socjologicznej i językoznawczej.

Powyższy postulat został sformułowany już w 1953 r. w *Languages in contact*, klasycznej pracy Uriela Weinreicha, której założenia metodologiczne stanowią podstawę teoretyczną dla pierwszej części niniejszej monografii. Ponieważ przez następne kilkadziesiąt lat teoria badań nad dwujęzycznością rozwijała się, w kolejnych podrozdziałach zostały przedstawione najważniejsze socjologiczne uzupełnienia

i modyfikacje Weinreichowskiej metodologii. Biorąc pod uwagę, że nie wszystkie omawiane teorie doczekały się szerokiego zastosowania w badaniach bilingwizmu, autor zdecydował się na prezentację przeglądu literatury naukowej pod kątem uwzględnienia wpływu czynników pozajęzykowych na strukturę języków znajdujących się w kontakcie.

Zamiarem autora było również przybliżenie polskiemu czytelnikowi mało znanych i trudno dostępnych w naszym kraju pozycji z zakresu lingwistyki kontaktu. Choć o dwujęzyczności pisano w Polsce na długo przed światowym rozkwitem systematycznych badań kontaktów językowych, najważniejsze teksty światowej lingwistyki kontaktu do tej pory nie zostały przetłumaczone język polski (lub przełożono jedynie ich fragmenty), a oryginalne wydania znajdują się jedynie w kilku największych bibliotekach. Równie trudno dostępna jest najnowsza literatura w tej dziedzinie, zarówno wydawnictwa ciągłe, jak i zwarte. Oddawana do rąk czytelników książka nie zastąpi im oczywiście osobistego kontaktu ze światową literaturą na temat dwujęzyczności, ale może stanowić pewną wskazówkę do dalszych poszukiwań rozwiązań teoretyczno-metodologicznych.

Badania kontaktów językowych przy wykorzystaniu dorobku socjologii i jej subdyscyplin są prowadzone nie tylko za granicą, ale również w Polsce, gdzie do tej pory brak teoretycznego opracowania na ten temat. W naszym kraju ukazały się dwie książki pt. *Socjologia języka* – w 1977 r. autorstwa Zbigniewa Bokszańskiego, Andrzeja Piotrowskiego i Marka Ziółkowskiego i w 2009 r. – Kwiryny Handke. Choć obydwie opracowania różniły się praktycznie pod każdym względem, m.in. strukturą tekstu, zakresem tematycznym oraz proporcjami materiału teoretycznego i praktycznego, w żadnym z nich nie zostały poruszone społeczne aspekty funkcjonowania języka w warunkach bilingwizmu. W innych wydawanych w Polsce monografiach i pracach zbiorowych z zakresu socjolingwistyki problematyce tej poświęcano co najwyżej niewielkie fragmenty¹ (zob. m.in. Grabias 1997: 72–77;

¹ Chyba w największym stopniu społeczny aspekt dwujęzyczności i kontaktów językowych został dostrzeżony w zbiorze tekstów *Język i społeczeństwo* Michała

Bugajski 2006: 194–203). Niniejsza publikacja ma szansę wypełnić tę lukę w literaturze teoretycznej, stanowiąc jednocześnie asumpt do opracowania historii badań nad dwujęzycznością, choćby w postaci uzupełnienia do opisanych już dziejów językoznawstwa i socjologii. W tym miejscu napotykać jednak na kolejne białe plamy. Badania prowadzone na pograniczu kilku dyscyplin naukowych mogą być zarówno zaanektowane, jak i odrzucone przez przedstawicieli każdej z nich. W wypadku badań kontaktów językowych mamy do czynienia z drugą z wymienionych opcji. Próżno szukać informacji na temat dwujęzyczności w *Historii myśli socjologicznej* Jerzego Szackiego (1981), a w *Dziejach językoznawstwa w zarysie* Adama Heinza (1983) pojawiają się jedynie wzmianki o najważniejszych pracach Uriela Weinreicha i Einara Haugena.

Ze względu na autorski wybór omówionych tytułów, który nie pretenduje do miana kompletnego opracowania, praca *Socjologia w badaniach dwujęzyczności* nie może być traktowana jako historia lingwistyki kontaktu sensu stricto. Przedstawione w monografii przykłady badań bilingwizmu prowadzonych w Polsce i na świecie na przestrzeni kilkudziesięciu lat, ich metodologiczne podstawy oraz propozycje zastosowania w analizach językoznawczych koncepcji socjologicznych są przede wszystkim formą refleksji na temat stanu tej subdyscypliny, która to refleksja stanowi ważny element w rozwoju nauki.

Najważniejsze założenia niniejszego opracowania, a także jego fragmenty były przedstawiane i dyskutowane podczas seminariów naukowych w Zakładzie Języka Rosyjskiego Instytutu Filologii Słowiańskiej UMK, za co chciałbym serdecznie podziękować organizatorowi tych spotkań prof. Stefanowi Grzybowskiemu, który służył mi pomocą i radą na każdym etapie pracy nad monografią, a także zapoznał się z jej pierwszą wersją, udzielając mi wielu ważnych wskazówek. Uczestnikom seminariów – Katarzynie Dembskiej, Joannie Mietle, Dorocie Paśko-Konecniak, Magdalenie Ziółkowskiej, Adamowi Jaskólskie-

Głowińskiego (1980), który zamieścił w tomie artykuł Wiktora Rozencwejga *Podstawowe zagadnienia teorii kontaktów językowych* (Rozencweyg 1980).

mu i Piotrowi Zemszałowi dziękuję za uwagi krytyczne i słowa zachęty. Dziękuję również Łukaszowi Dominiakowi z Instytutu Socjologii UMK za sugestie teoretyczne na temat koncepcji opracowania.

Szczególne podziękowania należą się prof. Romanowi Laskowskiemu, który zgodził się podjąć trudu zrecenzowania niniejszej monografii, odnosząc się do niej bardzo życzliwie i przedstawiając wiele cennych uwag.

ROZDZIAŁ I

TEORETYCZNE PODSTAWY DLA WYKORZYSTANIA TEORII SOCJOLOGICZNYCH W BADANIACH DWUJĘZYCZNOŚCI

Punktem wyjścia do poszukiwań teoretycznego uzasadnienia włączenia socjologii do badań bilingwizmu w niniejszej monografii jest teoria kontaktów językowych Uriela Weinreicha, szczegółowo przedstawiona w *Languages in contact* (1953). Koncepcja ta nie była jednak zawieszona w metodologicznej próżni, lecz powstała na gruncie strukturalizmu – paradygmatu, który odegrał i wciąż odgrywa ważną rolę w rozwoju zarówno nauk społecznych, jak i językoznawstwa. Kazimierz Polański dostrzegał w teorii twórcy strukturalizmu lingwistycznego Ferdynanda de Saussure’a wpływ socjologicznych idei Émile’a Durkheima. Źródłem inspiracji miał być m.in. sposób postrzegania faktów społecznych, którymi według francuskiego socjologa były:

wszelkie utrwalone i nieutrwalone sposoby działania, zdolne do wywierania na jednostkę zewnętrznego przymusu; są one w danym społeczeństwie powszechne, mają jednak własną egzystencję, niezależną od swoich jednostkowych manifestacji (Durkheim 2000 [1895]: 41).

Wprowadzona przez de Saussure’a opozycja „język–mówienie” jest analogiczna do układu „działanie społeczne–działanie jednostkowe” na gruncie socjologicznym (Polański 2003a: 543). Język w ujęciu całościowym – *langage*, będący jednocześnie środkiem, ale i sposobem komunikacji, jest „zastany” przez jednostkę i przyswojony od otoczenia sposobem działania. Funkcjonuje on zarówno w postaci